

A társadalom anyagi és szellemi műveltsége a szókincs történeti vizsgálatának tükrében

1.1. Hogy a szavak történetének vizsgálata mennyire fontos, gyakran más vizsgálati körből nem is biztosítható adalékokkal szolgálhat az emberi művelődésre általában, a szűkebb kultúrkörök, egy-egy nép, népcsoport, illetőleg ország, tájék művelődésére különösen, régi tudományos felismerésnek számít. Ennek megfelelően a nyelvtudományon kívül több más társadalomtudomány is igyekezett és igyekszik ismeretanyagát a szavak vallomása alapján is bővíteni; e szorosabban vett tudományos érdekeltségen túlmenően a kultúrtörténetileg fogékony emberek is mindenkor nagy figyelemmel fordultak a szavak történetével foglalkozó nyelvtudományi ágazat eredményei felé. A szótörténet munkásainak tehát sem nálunk, sem másutt nem lehetett és ma sem lehet okuk különlegesebb panaszra abban a tekintetben, hogy tevékenységük érdeklődés, visszhang nélkül marad.

Erre az általában kedvező képre azonban innen is, onnan is borul némi árnyék.

A nyelvtudományon belül egyre inkább jelentkeznek azok a tendenciák, amelyek akaratlanul is a szótörténeti kutatások ellenében hatnak. Az úgynevezett modern nyelvészeti irányzatok alapvetően a nyelv leíró művelése, valamint a nyelv grammatikai részlege felé fordultak, ide pedig a szókincs történeti vizsgálata nemigen fér be. A nyelvtudományban erősen ható egzakttá tevési, egyszerűsítési, specializálási törekvések sem mindenben kedveznek a szótörténetnek, amely a maga teljesebb értelmében a nyelvészetnek befelé és kifelé a legtöbb érintkezési felületet nyújtó, „legnyitottabb” részlege, következésképpen a legszerteágazóbb tevékenységet, a legsokoldalúbb ismereteket megkívánó ágazata. Ezek az objektív tények gyakran szubjektív síkra is áttevődnek, s a szótörténeti kutatásoknak a nyelvtudomány periferikus területeire szorítási, sőt „extralinguisticá”-vá minősítési szándékába is átcsapnak. (E jelenségekre meggyőzően mutat rá A. J. Joki: Magyar Nyelv 46. 4—12 [1900].)

A nyelvtudományon kívül veszélyességi tényezőként jelentkezik, hogy azoknak a társadalomtudományoknak a képviselői, ahol a szótörténeti kutatások eredményeinek felhasználása a múltban nem volt számottevő, ma sem igen veszik észre a számukra itt rejlő lehetőségeket. Az a kétségkívül pozitív tény, hogy a nagyközönség figyelme a nyelvi ismeretszerzés keretében fokozódó mértékben fordul a szótörténet eredményei felé, e tudományok művelőiben alkalmazta azt a látszatot kelti, hogy itt csupán valamiféle olvasmányos érdekességekről van szó, amelyek a „tudomány” szintjén, a társadalom anyagi és szellemi életével kapcsolatos egyes konkrét kérdések vizsgálatában kevésbé hasznosíthatók. De még azok a társadalomtudományok is, amelyekben a szótörténetnek mint segédtudománynak a hasznosítása komolyabb hagyományokra tekinthet vissza, a szótörténet régi, gyakran sok évtized előtti eredményein nem mindig tudnak túllépni: mintegy lezártnak, „kifutottnak” hajlandók tekinteni azt az ismeretanyagot, amelyet onnan kaphatnak. Így azután e tudományágak újabb produktumaiban nem mindig mutatkozik meg kellően, hogy ma már a szótörténet friss eredményei egyrészt más megvilágításba helyezhetnek régebbi felfogásokat, másrészt és főként olyan területeken is adalékokat szolgáltatnak, melyek azelőtt hatókörén kívül estek.

1.2. Az alapjaiban pozitív helyzet mellett ezeket a nyelvtudományon belül és kívül mutató negatív tüneteket a szótörténet munkásainak nemcsak észlelni és tudatosítani kötelességük, hanem megszüntetésükre is minden tőlük telhetőt meg kell tenniük. Nem is annyira azért kell így cselekedniük, hogy saját tudományterületük fontosságát kiemeljék, tudományos és társadalmi megbecsülését fokozzák, hanem sokkal általánosabb tudományos érdekből, elsősorban azért, hogy kutatásaik eredményeit sem a nyelvtudomány keretein belül, sem azon kívül, más tudományágak területén ne engedjék kihasználatlanul hagyni, elsikkadni. Ma már teljesen világos, hogy a szótörténet művelői ezt a megértető-tudatosító tevékenységüket puszt-

tán konkrét eredményeik közreadásával nem érhetik el. A konkrét vizsgálatokhoz, illetőleg azok közzétételéhez legalább két másféle ténykedést is csatlakoztatniuk kell.

Az egyik a szótörténeti kutatások mai problematikájának általános, elméleti és módszertani kidolgozása és föltárása. Sokoldalúan be kell mutatni, hogy a szavak történetének vizsgálata az utóbbi időkben nálunk is, sok helyen egyebütt is igen jelentős haladáson ment keresztül, sem elveiben, sem módszerében nem azonos a negyven-ötven évvel, de még a húsz-harminc évvel ezelőttivel sem. Tipikus példáját tudjuk e tekintetben adni annak, hogy úgynevezett „hagyományos”, régóta művelt nyelvtudományi ágazatok hogyan változhatnak számottevő mértékben az idő haladásával, hogyan újulhatnak meg, s az elvi-módszerbeli felfrissülésből hogyan sarjadnak ki az új eredmények.

A másik szükséges ténykedés a többi társadalomtudományba való konkrét átplántálás is elhatoló, jó értelemben vett propagandával kapcsolatos. Nem szabad arra várni, hogy más tudományágaknak, de szinte még a nyelvtudomány más részlegeinek a művelői is önmaguktól jöjjenek rá, hogy a szótörténeti kutatások egyes konkrét eredményei nem közömbösek saját kutatási területük szempontjából. Nem szabad és nem is lehet ezt várni, hiszen a más tudományos részlegekben tevékenykedők is alig tudják ma már saját területük természetét, eredményeit követni, még kevésbé képesek máshová is a konkrét ismeretszerzés erejéig odafigyelni. Úgy kell tehát hozzájuk eljuttatni a szótörténet rájuk vonatkozó eredményeit, hogy ezekről lehetőleg leválják a nyelvtudomány, illetőleg azon belül is a szótörténet saját, belső, más tudományágak számára kevésbé megfogható problematikája, előttük álljon viszont az a magyarázott és bizonyos mértékben adaptált nyersanyag, amire szükségük lehet. Éppen a más tudományágak felé vivő szálak erősítése érdekében fontos továbbá tudatosítani, propagálni a szótörténet tipikusan komplex jellegét, interdiszciplináris voltát, amely az elvekben, a módszerekben és az eredményekben egyaránt megmutatkozik, s amely a szótörténet számára a társadalomtudományok együttműködésének terén előkelő helyet biztosíthat.

1.3. E cikk hatókörét, lehetőségeit természetesen messze meghaladná, ha a jelzett kívánalmaknak akárcsak egy részét is el akarná látni. Meg kell elégednie azzal, hogy — az „Általános nyelvészeti tanulmányok” e kötete tematikájának megfelelően — egyrészt a szótörténet társadalmi aspektusával kapcsolatban egy-két általánosabb problémát vet föl, másrészt az újabb szótörténeti vizsgálatoknak néhány olyan vonására, mozzanatára mutat rá a keretekhez mért vázlatossággal, amely a korábban adottaknál nagyobb lehetőségeket biztosít a társadalom anyagi és szellemi kultúrája történetének fölfedezésére.

2.1. A szótörténetnek mint vizsgálati területnek, „műfaj”-nak többféle értelmezése is lehetséges, sőt van is forgalomban. Azon kívül, hogy a jelen közleményben tárgyalt téma maga is megkívánja e tekintetben a pontosabb meghatározást, éppen a körülhatárolás bizonytalanságai, illetőleg a belőlük adódó következmények miatt sem elvi, sem gyakorlati szempontból nem haszontalan e kérdéstről szólni.

A szókinccs történetével foglalkozó szakembereknek nyilván a döntő többsége egyetért velem, amikor e vizsgálati terület hatókörét nem vonom meg olyan szűken, amely nem lépi túl a szavakra vonatkozó adatanyag pusztá felkutatását és közreadását, hanem a kört sokkalta tágabbra nyitom. Az én terminológiámban a szótörténet a szorosabb értelemben vett forráskutatáson kívül magában foglalja a föl kutatott adatok értékelését és magyarázatát is a speciális nyelvészeti vonatkozásoktól egészen a kultúrtörténeti kapcsolatokig: beletartozik tehát a szó keletkezésére és életútjára vonatkozó minden lényeges tudnivaló. Ez az, amit a szókinccsel kapcsolatban a történeti-etimológiai vizsgálatok elválaszthatatlan egységének szokás tekinteni (vö.: Papp László: *NytudÉrt.* 58. sz. 164—7; *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* [a továbbiakban: *TESz.*] Előszó 9—10).

A szótörténet e teljesebb, komplexebb felfogásának természetesen célja és következménye egyaránt van. E felfogás biztosíthatja, hogy a szótörténet eredményei kész, interpretált forrásanyagként szolgálhatnak a nyelvtudomány számos ágazatának (mindenekelőtt a történeti hangtannak, alaktannak és jelentéstannak) a számára, továbbá mindazon társadalomtudományok számára is, amelyeknek vizsgálati köre, anyaga valamilyen kapcsolatban van a műve-

lődés és a gondolkodás történetével. Ez a felfogás magyarázza, hogy miért kíván meg a szótörténet a vele foglalkozóktól igen sokirányú ismereteket elsősorban a nyelvtudomány körén belül, de — a kultúrtörténet irányában — nem kis részben azon kívül is. Ezek azok a vonatkozások, amelyekre a szótörténet sokoldalú érintkezési felületével, valamint komplex jellegével kapcsolatosan már előbb is utaltam.

2.2. A szótörténet eredményeinek igen sokrétű nyelvtudományi hasznosíthatósága nem tartozik e cikk tárgykörébe. Mégis — az alább következőkkel való bizonyos mértékű összevethetőség végett — egy vonatkozást főlemlíték. A szókincs különböző szempontok szerint osztályozható rétegei, de akár egyedi elemei között is nincsenek lényeges különbségek a rájuk vonatkozó szótörténeti eredmények hangtani, alaktani, jelentéstani felhasználhatósága, illetőleg ezek értéke tekintetében. A különféle fogalmi körökbe tartozó szavak e téren például körülbelül egyformán becses adalékokat szolgáltatnak, ahogy mondjuk a szókincs különböző etimológiai rétegei között sem lehet ilyen vonatkozásban komolyabb különbséget tenni. Legfeljebb azt lehet mondani, hogy a szókincs időbeli rétegei között vannak itt bizonyos eltérések, mivel a régi szavak egyrészt a korai időkhöz kapcsolható, gyakran ritka fogódzókat nyújtó tulajdonságaikkal, másrészt hosszú élettartamuk alatt felgyülemlett változás-sorozatukkal több és egyenként esetleg értékesebb információt szolgáltatnak, mint az újabbak.

Némiképpen eltérő a helyzet a szótörténeti eredmények művelődési vonatkozású felhasználása terén. Alapjában véve itt is azt lehet mondani, hogy nincs olyan szócsoport vagy akár szóegyed, amely a társadalom anyagi és szellemi műveltségének alakulására valamilyen, ha bármily csekély fogódzót ne szolgáltatna, különösen ha a szellemi műveltség alakulásának körébe a gondolkodásnak, a szemléletmódnak a szavak tükrözte specialitásait és változásait is beleértjük. Mégis a szókincs bármilyen jelleggel tagolt, osztályozott csoportjain belül találunk bizonyos, gyakran nem is jelentéktelen különbségeket abban a tekintetben, hogy a velük kapcsolatos szótörténeti ismeretek mit nyújtanak a művelődéstörténet számára.

Itt vannak mindjárt a szókincs fogalmi kategóriái, jelentésbeli szempontok szerint tagolható részlegei. E tekintetben a szűkebb, speciálisabb jelentéstartalmú szavak műveltségi vetületei például általában sokkal becsesebbek, mint a tág jelentéskörű, illetőleg alapfogalmakat kifejező szavakéi. Így — néhány egyszerű esetet szemléltetésül fölhozva — a zenei műveltség terén a *hegedű*, *cimbalom* stb. erősebb kötöttségű szó, mint a *hangszer*; de még a *sárga*, *kék* stb. is konkrétan mutatja a színezélmény fejlődését, mint a *szín* (noha természetesen az általánosító, összegező megnevezések más vonatkozásokban, a gondolkodástörténet síkján szintén nem lebecsülendő tanulságokkal járunk). — Az úgynevezett nevező szavak többet mondanak a segédzavaknál; tehát például a *lakat* főnévnek vagy a *horvát* főnévmelléknévnek szempontunkból vett értéke jóval nagyobb, mint az *össze* határozószónak vagy az *igen* módosító szónak. De a nevező szavakon belül is a konkrét tárgyra, dologra utaló szavak (főnevek) előnyben vannak az elvontabb fogalmat jelölőkkel (igékkel, melléknévvel, számnevekkel) szemben; így a *kukorica* főnév kultúrtörténeti vonatkozásai lényegesen meghatározottabbak, mint — mondjuk — a *magas* melléknévéi, s az *igric* főnév ugyanígy viszonyul például az *énekel* igéhez. — Az anyagi kultúrára vonatkozó szavak általában konkrétan, meghatározottan művelődéstörténeti kötöttségűek, jobban megfogható vallomásúak a szellemi műveltséggel kapcsolatos szavaknál, még akkor is, ha az utóbbiaknak a gondolkodási, szemléleti vetületei bármilyen erősek is. A *só* meg a *páncél* szótörténete alapján többet lehet mondani az ásványok ismerete és felhasználása, illetőleg a fegyverzet alakulása dolgában, mint amennyi tanulságot például a *töpreng* 'összetöpreng' → 'aggódva gondolkodik' vagy a *hiú* 'üres' → 'beképzelt' jelentésfejlődése nyújt a szemlélet egy-egy területének: az adott példákban a lelki szorongás, illetőleg a fennhíjázás érzetének és kifejezésének háttéréről, fejlődéséről.

Az etimológiai szempontból kategorizált szavak, szócsoportok — az előbb tárgyaltakkal nem minden összefüggés nélkül — szintén elénk vetítik a maguk művelődési vonatkozású értékkülönbségeit. Bár a belső keletkezésű szavak éppen a jövevényszavakkal szembeni relációjukban rejtik magukba a kultúrtörténeti fogódzókat, a nyelv jövevény elemeire e vonatkozásban jobban figyelniük kell, mint maga kitermelte elemeire; a jövevény elemek ugyanis a művelődési kapcsolatok tágabb régióit, nagyobb távlatait tükröztetik, a hatások irányát is

szemléltetik. Így a jövevény *kilincs* becsebb vallomása, mint belső keletkezésű szinonimája, a *kallantyú*, s a *cukor*-nak ugyanilyen az értékviszonya például az *édesség*-hez. Nem véletlen, hogy az úgynevezett műveltségyszavak legnagyobb része jövevényyszó, s szép számmal vannak közöttük vándorszavak (*mustár*, *selyem* stb.), melyek a művelődési hatásoknak legtöbbszörre egész láncolatát állítják elénk. — Nagyönis megvannak itt a szófaji összefüggések is. A korábban említett és a segédszóknál sokkal erősebb művelődési kötöttségűeknek mondott nevezőszókon belül például a főnevek között jóval nagyobb a jövevény elemek aránya, mint az igék között. — A konkrétan megfogható anyagi kultúrához megint csak nagyobb arányokban kötődnek a jövevényyszavak, a gyakran csak sajátos szemléleti vetületekben jelentkező szellemi kultúrára utaló szavak között viszont igen sok a belső keletkezésű elem. Így például a pénzgazdálkodás magyar terminológiáját túlnyomó részben idegen nyelvekből vett szavak teszik ki, de már — mondjuk — a kószálás, csavargás fogalmi körét kifejező magyar terminológia szinte csak belső eredetű szóból áll.

A társadalom művelődésének vizsgálatát illetően nagyon különböző értékrendet képviselnek a szavak időbeli rétegei, keletkezésüknek, illetőleg egy adott nyelvbe való belépésüknek a kronológiai eltérései. E tekintetben a szavak vallomásának értéke általában egyenes arányban nő régiségükkel, hiszen az egyes kultúrtörténeti vonatkozások felderítésére szolgáló forrásanyag annál gyéribbé válik, minél korábbi időkre megyünk vissza. Mivel például a magyar nép műveltségének elő- és őstörténetére vonatkozóan írásos emlékekre egyáltalán nem támaszkodhatunk, s az ide utaló régészeti forrásanyag is többrendbeli bizonytalansággal terhes, a szavak vallomása e téren döntő jelentőségű. Ezért van különleges kultúrtörténeti becsük az ősi eredetű (preuráli, uráli, finnugor, ugor kori) szavaknak vagy — mondjuk — a magyar nyelv óiráni és ótörök jövevényyszavainak. Ezért kell fokozott figyelmet szentelni a szótörténet olyan módszerbeli fogásainak is, melyek alapján több-kevesebb valószínűséggel igen régi korokba helyezhetők olyan szavak is, amelyek a szokványos etimológiai kapcsolatú kronologizálás hatókörén kívül esnek (erről l. még később is).

Hogy a más források alapján nem vagy alig megközelíthető korokra vonatkozóan milyen szilárd lehet az oda kronologizálható szavak művelődési vallomása, azt többek között igen jól példázza ótörök jövevényyszavainknak a földművelés lényeges elemeinek ismeretét tükröztető részlege: ez a szócsoport a honfoglalás előtti magyarság teljesen nomád életmódjára vonatkozó minden elméletnek makacsul ellenállt, s hogy mennyire joggal, azt mutatja, hogy a vándorlások korának magyarságával kapcsolatba hozható újabb régészeti leletek most már egy másik tudományág területéről is kezdik sorra-rendre igazolni a nyelvészeti tényanyagot.

A művelődéstörténeti fogódzók nyújtása tekintetében természetesen nemcsak a magyar szóincs igen régi (honfoglalás előtti) rétegei és ezeknél fiatalabb (honfoglalás utáni) rétegei között vannak jelentékeny értékrendi különbségek, hanem a honfoglalás utáni idők egy évezredes időbeli távlati is bő lehetőséget adnak ilyen különbségek tételére. Az Árpád- vagy Anjou-korra datálható szavak nyilvánvalóan becsebbek a magyar művelődés megismerése szempontjából, mint a felvilágosodás korából vagy a reformkorból kisarjadtak, pusztán abból a megfontolásból, hogy az utóbbi időszakok kultúrtörténeti tényeinek megragadására a különböző jellegű forrásanyagoknak már nagyon széles skálájával rendelkezünk, az előbbi korokra utalóan pedig a szavak egész sora még szinte perdöntő vallomása lehet. Ezért mond számunkra például a kereskedelem, közelebről a mértékrendszer megítélésében sokkalta többet a XIII. századi terminus post quem-mel jelentkező *rőf*, mint a XVIII. század végi *méter*; ezért „értékesebb” szó kultúrtörténetileg — más fogalmi körök példáiból merítve — a *bárka* mint a *jacht*, a *pálinka* mint a *rum*, a *mécs* mint a *villany*, az *istálló* mint a *szálloda* stb. Persze azért a nyelv életében újdonságszámba menő szavak (*vanília*, *rakéta*, *mangán*, *lila* stb.) szótörténeti adalékai sem lebecsülendők, legalábbis a művelődési hatások irányának és pontos kronológiai vonatkozásának meghatározása tekintetében, ha már nem is adnak a kezünkbe alapvető vagy éppen egyedüli fogódzókat.

A szavak különböző szempontokból csoportosítható kategóriáinak, típusainak kultúrtörténeti értékrendbe állítása nem öncélú dolog, hanem a szótörténeti vizsgálatokban nagyönis megvan a maga gyakorlati fontossága. Egyrészt ráirányítja a figyelmet arra, hogy a művelődés történetének kutatásában milyen jellegű szavakra lehet, illetőleg kell elsősorban támaszkod-

nunk, másrészt konkrétan jelzi, hogy milyen jellegű szavaknál kell a szótörténeti részletvizsgálatok során a kultúrtörténeti vonatkozásokra különleges figyelemmel lennünk.

2.3. A szótörténet a nyelvtudománynak azok közé a vizsgálati területei közé tartozik, ahol a részletkutatásoknak, a filológiai aprómunkának igen nagy jelentősége van. Lényegében a szótörténet konkrét, nem általánosított eredményei az egyes szavakra, szócsaládokra vonatkozó tüzetes vizsgálatok sorozatából tevődnek össze. A társadalom anyagi és szellemi műveltségének történetére is akkor kapjuk e területről a legkézzelfoghatóbb, legjobban felhasználható eredményeket, ha egy-egy szó vagy szócsalád életét a kronológiától az etimológiáig, az adatlástól a kultúrtörténeti háttérig részletekbe menően felderítjük.

A nagy hagyományokra visszatekintő magyar szótörténeti kutatások az utóbbi évtizedekben további lendületet vettek, s különösen intenzívvé váltak azóta, amióta a jelenleg is folyamatban levő nagy szótörténeti-etimológiai szintézisek munkalatai megindultak. A hazai szótörténeti kutatásokban bizonyos mértékben határkövet jelentő negyvenes évek eleje — az EtSz. utolsó füzetei, valamint a SzófSz. megjelenése — óta folyóiratainkban, gyűjteményes munkáinkban, kézikönyveinkben a részletkutatások olyan mennyisége halmozódott föl, amelynek művelődési értéke szinte felbecsülhetetlen, különösen ha meggondoljuk, hogy e kutatásokban a szorosabb értelemben vett etimológiai szempontok mellett a komplex szótörténet elemei egyre inkább előtérbe kerültek.

Ismeretes, hogy a művelődéstörténet számára gyakran egyes szavak is becses fogódzókul szolgálhatnak. A *dohány* szótörténete például egymagában is meglehetősen biztossággal mutat arra, hogy ezt az élvezeti cikket mi a Balkán felől, török kultúrhatásként ismertük meg a hódoltság korában, közelebről a XVII. század elején, — ellentétben Európa nagyobbik részével, ahová az Atlanti-óceán partvidéke felől érkezett. Sőt a *dohány*-nyal kapcsolatos komplex szótörténeti ismeretek eléggé megbízhatóan jelzik azt is, hogy a magyarságot északról és keletről közvetlenül környező népek meg jórészt általunk ismerkedtek meg a dohányzás szokásával.

Bármennyire alapvető támasza is a művelődéstörténetnek az egyes szavakra részletesen kidolgozott szótörténet, a szavak egyedi vallomásánál mégis sokkalta nagyobb jelentősége van az azonos fogalom-, illetőleg jelentéskörbe tartozó, azonos művelődési problematikát tükröző szavak együttes tanúságtételének. Egy-egy szó alapján aligha állhatna össze például a középkor magyar vízi közlekedésére irányuló kultúrhatások átfogóbb képe; az ide utaló szavak együttes vizsgálata azonban jól mutatja a kisvízi, „csónak-típusú” közlekedésnek főként szláv, a nagyvízi, „hajó-típusú” közlekedésnek pedig elsősorban olasz, továbbá német kapcsolatait.

Ebből következik, hogy a művelődéstörténet számára különleges fontosságúak az olyan szótörténeti vizsgálatok, illetőleg azoknak olyan típusú közreadása, amelyekben egy-egy adott problémakörre vonatkozóan a számításba vehető szavak egész sora vagy éppen teljessége áll előttünk, természetesen a vizsgálati komplexitás és részletesség igényeit is kielégítve. Bár a nyelvi kör zártsága rendszerint nem teszi lehetővé bennük a többértékű kultúrtörténeti problémák teljes megfogását, mégis jelentős forrásanyagul szolgálhatnak e tekintetben azok a korszerű monográfiák, amelyek a magyar szókinccs egy-egy nagyobb eredetbeli, etimológiai rétegét veszik tüzetes vizsgálat alá. Ilyennek mondható jelenleg szókészletünk ősi rétegének folyamatban levő feldolgozása (A magyar szókinccs finnugor elemei. I. Bp., 1967), valamint Kniezsa István műve (A magyar nyelv szláv jövevényszavai. I/1—2. Bp., 1954). Meg kell azonban jegyezni, hogy ha eredményeiben ma már részben elavultnak vehető is, a módszer komplexitása, különösen pedig a kultúrtörténeti kiindulás és irányulás tekintetében az itt számbavehető legkiemelkedőbb teljesítmény alighanem Melich Jánosé (Szláv jövevényszavaink. I/1—2. Bp., 1903—1905). Szókészletünk más nagyobb eredetbeli csoportjairól azonban sajnos nincsenek ilyen kimerítő feldolgozásaink (Bárczi kitűnő kismonográfiája ófrancia jövevényszavainkról csak viszonylag szűk szóanyagot tartalmaz).

Még inkább kidomborodik a művelődéstörténeti aspektusuk az olyan szótörténeti munkálatoknak, amelyek egy-egy tárgykör, fogalmi mező irányából közelítve veszik vizsgálat alá a magyar szókinccs egyes csoportjait. A régi házkultúrának, földművelésnek, állattenyésztésnek,

kereskedelemnek, népszórakoztatásnak, egyházi életnek stb. ha nem is az egészét, de egy s más részleteit, régebben is, újabban is számosan (Melich, Knieszsa, Pais, Moór, Hadrovics, Kiss, Mollay, Benkő stb.) igyekeztek a szótörténet oldaláról megfogni. Az effajta közelítések azonban — az értékes részeredmények ellenére — nem mentesek két hiányossággal valamelyikétől: ha részletesebb, komplexebb szótörténeti dokumentálást nyújtanak, akkor viszonylag szűk tárgyi-fogalmi körben mozognak, nem ölelve föl nagyobb szóanyagot; ha meg nagyobb tárgyi-fogalmi területet fognak át, nem adnak tüzetes szótörténeti anyagot, inkább csak az ebből levonható summázatot. Más szóval: hiányzik itt mint típus az időben és térben nagyobb kultúrtörténeti távlatokat átfogó, részletes elemzésen alapuló szótörténeti-művelődéstörténeti nagy-monográfia.

Ismét más oldalról közelítenek az anyagi és szellemi műveltség kérdéseire a szótörténeti eredményeket összefoglaló nagyszótárak: szűkebb vagy tágabb komplexitású alpanyagot adnak, amely kultúrtörténeti aspektusból még további sajátos összegezést, kiértékelést kíván. E műfajban még ma is hasznos fogódzó a „Magyar nyelvtörténeti szótár” vagy a „Magyar oklevélszótár”, de — a pusztán adatoláson és jelentéskategorizáláson alig túlmenve — a szótörténeti komplexitást már távolról sem elégték ki, s művelődéstörténeti problémák megoldásához legfölből áttételesen szolgálnak. A Gombocz—Melich-féle nagy etimológiai szótár maga szinte egyedülálló klasszisában nagyértékű és részletes szóadatolást, filológiailag megbízható könyvészetet, valamint egzakt nyelvészeti értelemben elsőrendűen kidolgozott etimológiákat ad; de — érdekes módon, Melich felfogására kevésbé jellemzően — viszonylag szűkösön bánt a kultúrtörténeti háttérrel, s az idő vasfoga konkrét eredményeit is kikezdte már. „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárá”-nak most folyó munkálatai tekintettel vannak a nyelvtörténeti (alaki és jelentésbeli) adatolás, valamint az etimológia egyensúlyára, igyekeznek továbbá a művelődési vonatkozások feltárására és a minél részletesebb szakirodalmi tájékoztatás kielégítésére is. Remélhető, hogy mind a feldolgozott szavak száma, mind a feldolgozás részletessége folytán olyan ismeretanyagot szolgáltatnak a művelődéstörténet számára, amely eddig ilyen jelleggel sehol sem állott rendelkezésre. Két tényezőre azonban itt is figyelni kell. Az egyik az, hogy a dolog természeténél fogva e szótárból is rengeteg olyan szó kimaradt, amely a nyelv egésze tekintetében, esetleg nem elsődleges jelentőségű, egyes művelődéstörténeti részproblémák megoldásában azonban több-kevesebb fontossággal bírhat. A másik az, hogy jellegénél fogva ez a szótár is csak az egyes szavak vonatkozásában ad fogódzókat a magyar kultúra történetére, s e mozaikokból újabb és eléggé munkaigényes összegező-értékelő tevékenységgel kell összeállítani a kisebb-nagyobb kultúrtörténeti részterületek átfogóbb problematikáját.

A magyar szótörténet eddigi rész munkálataira és ilyen vagy olyan típusú összegezéseire támaszkodva, különösen a TESz. befejezése után — a sokrendbeli nyelvtudományon belüli értékesítés mellett — az egyik legfontosabb feladatnak az látszik, hogy a rendelkezésre álló hatalmas méretű szótörténeti dokumentációs anyagból adódó művelődéstörténeti tanulságokat fölismerjük, kiszűrjük, részleges vagy teljes szintézisekbe állítsuk. Erre ma olyan lehetőségeink, perspektíváink vannak, amelyek korábban sohasem voltak adottak: kihasználásuk igen sok vonatkozásban új színekkel gazdagíthatja a magyar kultúra múltjának ismeretét.

3.1. A művelődéstörténet szempontjából mindenekelőtt a szavak kronológiai problematikája bír különleges jelentőséggel. E problematikába természetesen a szó életében bekövetkezett minden lényeges változás időhöz kötése beletartozik, az abszolút első előfordulástól a későbbi módosulatokig. Az utóbbiakat azért kell külön is fölemlíteni, mert az olyan mozzanatok, mint a szó nyelvi helyzetében bekövetkezett eltolódások a szóföldrajzi vonatkozásban végbement módosulások, a jelentésváltozásnak stb., illetőleg mindezeknek a lehetőségekhez mért pontosságú időzítései gyakran igen fontos művelődési kérdések megközelítését segíthetik elő. Ezért nem szabad azt gondolni, hogy a kultúrtörténeti felhasználás szempontjából elegendő például csupán a kérdéses szó keletkezését időben rögzítő adatokat, megközelítéseket felfedni; arra kell törekedni, hogy a szavaknak keletkezésük után esetleg sok idő lefolytával is végbement változásaira vonatkozó adatolt, időzített tények is minél részletesebben és pontosabban álljanak a felhasználók rendelkezésére. Az ide kapcsolódó legfontosabb kérdésekről

alább még külön is lesz szó, ezért itt most a szókeletkezés időbeli meghatározására, mint a művelődéstörténet számára fontos kellékre kell a figyelmet elsősorban fordítani.

Ismeretes, hogy ha a nyelvben új szó jelenik meg, az az esetek túlnyomó többségében új vagy legalább a korábban is adottól valamilyen szempontból eltérő fogalom tükrözője. Megfordítva a dolgot: a nyelvet beszélő társadalom életében újonnan fölmerült vagy legalábbis valamilyen új jegyet is magánhordó fogalom akkor kap az ad hoc nyelvi tényen, illetőleg az egyéni nyelvhasználaton túlmutató, társadalmi vetületű nyelvbeli — szóban megformált — kifejezést, ha e fogalom társadalmilag számontartottá, egy bizonyos körben közismertté válik, a kollektív tudatban tükröződik. A szókeletkezés időhöz rögzítése tehát rendszerint egyenlő a szó mögött rejlő fogalom tudatosulásának, társadalmi fontosságra emelkedésének időhöz rögzítésével. Ha például viszonylagos pontossággal meg tudjuk határozni, hogy *cigány* szavunk mikor keletkezett, illetőleg mikor került át nyelvünkbe, ezzel együtt a magyarság e szó jelölte népelemmel való megismerkedésének idejét is körülbelül rögzítenünk sikerült. Ez az időszak a *cigány* szótörténete alapján a XIV. század végére tehető.

A sajátosan nyelvészeti (etimológiai stb.) érdekeken kívül itt van a nyitja annak, hogy a szótörténészek miért fordítanak olyan megkülönböztetett figyelmet a szókeletkezések datálására, s hogy miért fogadják csodálkozással vegyes nemtetszéssel, ha ebbéli, gyakran nagy filológiai utánjárást kívánó igyekezetüket egyesek az értetlenségig menően nem méltányolják.

A szókeletkezés e nagyon fontos kultúrtörténeti érdekű időhöz kötésének természetesen többféle, egymást váltó vagy kiegészítő módja van, melyekről itt csak röviden — legföljebb művelődési aspektusukból szólhatunk.

Legegyértelműbb, legezaktabb módja mindenesetre a nyelvemlékes adatolás, vagyis az első írásbeli előfordulás adatának időbeli rögzítése. Ezzel természetesen csak a nyelvemlékes korra vonatkozóan élhetünk, s az ilyen adat ott is csupán egy oldalról ad fogódzót a kezünkbe: azt tanúsítja hogy a szó keletkezése, illetőleg egy adott nyelvbe kerülése a kérdéses adatnál későbbre már nem tehető, csakis annál korábbra. Mondani sem kell természetesen, hogy ennek a „féloldalasság” fogódzónak is milyen nagy a szótörténeti-művelődéstörténeti jelentősége. Hogy népünk az *ánizs*-t mint fűszert a XIV. század hetvenes éve óta már biztosan ismeri (lehet, hogy már előbből is, de ez most más kérdés), azt 1378-ból származó első adata kétséget kizáróan jelzi.

Nagyon fontos azonban tudni, hogy az első adat korhatároló szerepének ez a természetéből folyóan adott féloldalassága nem egyforma mértékben zárja ki a másik oldalról való időbeli megközelítésnek, az adatolás előtti időre vonatkozó korhatárolásnak a lehetőségét. A kérdés ugyanis nem független attól a kortól, amelyben a szó első adata fölbukkan, és attól a tárgykörtől, amelybe a szó tartozik. Minél későbbi időkből adatolható ugyanis egy szó, s minél inkább olyan fogalmi körbe tartozik, amelyre e viszonylag késői kor emlékei már bőséges szöveget tartalmaznak, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy az első írásbeli adat ideje nem esik nagyon messze a szónak az élő nyelvben való megjelenési idejétől, tehát magától a szó jelölte fogalom felbukkanásától sem. S ha még ehhez az is járul, hogy az első előfordulást sűrű egymásutánban követik a többiek, akkor szinte biztosra vehetjük, hogy az első adat idejét mint a szókeletkezést, illetőleg szóátvételt közvetlen követő időt tekinthetjük. Például *csalamádé* szavunk 1837-ből való első adata, valamint az ezt sűrűn követő adatok sokasága föltétlenül azt jelzi, hogy sem a szó maga, sem az a növénytermelő-takarmányozási kultúrához tartozó fogalom, amit jelöl, a múlt század közepénél sokkalta előbb semmiképpen nem lehetett ismert, sőt megismerése éppen erre az időre tehető (vö. még a *misling* 'csalamádé' 1856-ból való első adatát: TESz.).

A nyelvemlékek alapján, rendszerint évszámmal rögzíthető első előfordulások kultúrtörténeti felhasználása tekintetében tudni kell továbbá azt is, hogy az utóbbi idők széleskörű és rendszeres szótörténeti kutatásai a magyar szavak sokaságának vitték gyakran igen tekintélyes idővel előbbre az első előfordulását, s ez a művelődési megítélést is sokszor befolyásolja. Hogy csak egy példát említsek: a *karfiol* első előfordulása a SzófSz.-ban még 1838-ból, a TESz.-ben már 1664-ből adatolva szerepel, s ez a tény természetesen a növénytörténet, illetőleg a magyar kertkultúra szempontjából éppen nem jelentéktelen. Mivel e tekintetben többszáz erősebben is művelődési kötöttségű szavunk mutat ma más helyzetet, mint korábban, a mö-

göttük rejlő kultúrtörténeti mozzanatok gyakran új megfontolást, de legalábbis kronológiai átértékelést igényelnek.

A munkaterület közelebbi ismerői jól tudják, hogy a magyar szótörténeti kutatások korábbi szakaszaiban milyen mostoha elbírálásban részesültek az úgynevezett „idegen szavak”; általában nem szótározták, nem adatolták őket. Mivel pedig a nemzetközi műveltségyszavak, közöttük is különösen a modern kultúra nyelvi vetületei legtöbbszörre „idegen”-nek minősültek, ez a művelődési kapcsolatok szempontjából oly fontos szórétég a kronológia, közelebből a magyarba kerülés idejére nézve nagyrészt feltáratlan maradt. Éppen ezért van kiemelkedő fontossága annak, hogy az újabb kutatások — nem utolsósorban a TESz. készülésével kapcsolatban — e vonatkozásban rendszeres adatfeltáró tevékenységet hoztak, s ma már abban a helyzetben vagyunk, hogy nemzetközi műveltségyszavainkat tüzetes kronológiai adatolás birtokában szólaltathatjuk meg.

A forráskutatáson, az írott szövegek adatolásain kívül a szó keletkezését, egy adott nyelvi életének kezdetét más kritériumok alapján is meg lehet közelíteni. Ezek között a kritériumok közt tudvalevőleg fontos szerepet tölt be maga a szorosabb értelemben vett etimológia. E szerep fontosságának mértéke azonban nem független sem az időtől, sem az eredettől: növekszik a nyelvemlékes kor előtti időre vonatkozóan, és két nagy eredetbeli réteggel, az ősi szavakkal és a jövevényszavakkal kapcsolatban, ahol a magyar—nem magyar nyelvi megfelelések több szempontból lemérhető viszonyából kronológiai fogódzók sarjadnak. Mindez túlon túl ismert kérdés ahhoz, hogy itt taglalni szükséges volna, s tudvalevők ennek az etimológiai kronologizálásnak a kultúrtörténeti vonatkozásai is. Azzal például, hogy *nemez* szavunkat igen korai, de már az ugorságtól való elválás utáni időre tehető iráni jövevényszórétégbe sorolhatjuk, az ősmagyarok gyapjúfeldolgozási ismereteire kapunk értékes — és időben-térben bizonyos mértékig meghatározott— adalékot.

Módszertanilag sokkal nehezebben megfogható ennél, és az etimológiának már csupán a tágabban értelmezett körébe tartozik az a kérdés, hogy mindazokban a szavakban, ahol a rokon vagy idegen nyelvi megfelelőekkel való különböző szempontú egybevetés nem jöhet számításba, mennyire közelíthető meg a szókeletkezés ideje. E probléma jelentőségét az növeli, hogy az ide kapcsolódó ismeretlen vagy nagyon bizonytalan eredetű tőszavaknak, különösen pedig a belső keletkezésű származékoknak a száma rendkívül nagy, s hogy közöttük a művelődési szempontból becses elemek hosszú sora található. Az ilyen szavak keletkezési idejére elsősorban szerkezeti-jellegbeli tulajdonságaik részletelemzése adhat a kezünkbe értékes támpontokat, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a szavak is sok tekintetben magukon hordozzák életkori sajátásaikat, hogy különböző tulajdonságaik sejtetni engedik annak a kornak a mennyiségét, melyet átéltek. — Hogy az ilyen elemzésekben az első- és másodrendű kritériumok milyen sora vehető számításba, annak részletezésére itt nincs lehetőség (a problémakör alapelveit, illetőleg alapelemeit a III. finnugor kongresszuson, Tallinban tartott előadásomban tárgyaltam, s a kongresszusi kiadványban majd olvashatók lesznek). Most csak az a lényeges, hogy ha az ilyen elemzések eredményei nyomán magától értetődőleg nem is adhatók pontosabb kronológiai meghatározások, az egyes szavak keletkezési ideje tágabb határok között többnyire valószínűsíthető, s a művelődéstörténeti értékeléshez számításba vehető. Művelődési szempontból nem közömbös például, hogy olyan szavaknak a keletkezési idejéről, mint az ismeretlen eredetű *réz* ásványnév, *bükk* fanév stb. vagy a belső keletkezésű *tőr* eszköz- és fegyvernév, *virág* gyűjtőnév stb. — életkoruk jóval nagyobb távlatú problematikájához viszonyítva nem sokat nyújtó első nyelvemlékes adatokon kívül — tudunk-e egyáltalán valamit mondani; sokat nyerünk már azzal is, ha e szavakról valószínűsíteni tudjuk, hogy jóval a honfoglalás előtti időben, legalább az ősmagyar kor korai idejében vagy még előbb keletkeztek.

A szavak szorosabban vagy tágabban értelmezett etimológiai kutatása, szerkezeti-jellegbeli elemzése alapján ma mindenesetre nyelvünk sokkal több szóelemét tudjuk keletkezési, illetőleg átkerülési idejére nézve meghatározni, mint a kutatások korábbi időszakában. Ez a tény szintén módot ad arra, hogy egyes művelődéstörténeti kérdések egészét vagy részleteit új értékelés alá vehessük.

3.2 A művelődéstörténet természetesen nemcsak a kronológiai meghatározások terén kap hasznosítható anyagot a szorosabb értelemben vett etimológiai kutatásoktól, hanem a társadalom életében sokrétűen érvényesülő művelődési hatások jellegét, tartalmát, irányát illetően is. Az utóbbi két-három évtized magyar etimológiai kutatásai, illetőleg a most folyó szintetizáló munkálatok magától értetődően nem változtatták meg alapjaiban a nagy elődök tevékenysége nyomán e területen sarjadt eredményeket, s így az etimológiai vizsgálatok művelődési vetületei sem változhattak és nem is változtak meg gyökeresen. Ennek ellenére mégis a nagyon fontos részleteknek egész sokaságában változott a magyar szókincs etimológiai ismeretanyaga, s ennek következményeként korábbi művelődéstörténeti vonatkozású értékelések sorozata kerülhet ma többé-kevésbé más megvilágításba.

A művelődési kihatású etimológiai részeredmények az újabb kutatások alapján leginkább a következő vonatkozásokban változtak. Tüzetesebb etimológiai vizsgálat alá került nagyon sok olyan szó, amelyről azelőtt nem volt rögzített etimológiai véleményünk. Ide tartoznak például az imént az adatolás szempontjából is kiemelt nemzetközi műveltségyszavak, melyeknek a végső etimonja ugyan régóta közismert, magyarba kerülésük útja, körülményei azonban az esetek túlnyomó többségében nem részesültek eddig úgyszólván semmiféle vizsgálatban. Az e tekintetben különleges típust képviselő újabb műveltségyszavakon kívül természetesen más kategóriák szóegyedeinek etimonja is sokszor került a közelmúltban más megvilágításba. Szép számban születtek például egészen új etimológiák is, mégpedig egyrészt korábban ismeretlen eredetű szavak származásának megfejtéseként, másrészt korábban érvényben volt származtatásoktól gyökeresen eltérő eredménnyel. Kiküszöböltettek hibás etimológiák persze olyan jelleggel is, hogy nem került helyükbe újabb magyarázat, de a rájuk épült művelődési következtetések alól így is kihúzódott a talaj. A gyökeresebb nézetváltozásokon kívül sok szó kapott újabban olyan etimológiai elemzést, amelyből a kapcsolódó kultúrtörténeti mozzanatok a korábban adottaknál sokkal behatóbban rajzolódnak ki.

Az egyes szavak etimológiai értékelésének ilyen vagy olyan jelleggel való megváltozása minden esetben érinti a művelődéstörténet azon részlegének legalábbis egyes pontjait, amelyhez a kérdéses szavak kapcsolódnak. Azzal, hogy például *móka* szavunk korábbi belső magyar eredeztetése helyébe az olaszból való származás igazolása lépett, a népi szórakozás hazai viszonylatainak megismerése pontosabbá, a szellemi művelődés e területének olasz kapcsolatai egy újabb részletben is felfedetté váltak; éppen úgy, ahogy a régebben ismeretlen eredetűnek tartott *nász* szavunk német származásának valószínűsítése a magyar házassági szokásokat ért kultúrhatások terén ad fontos fogódzót. A korábban ótörök eredetűnek tartott *így* ~ *égy* 'szent' efféle származtatásának igazolhatatlansága viszont a honfoglalás előtti magyar hitélettel kapcsolatos ismereteink egy bizonyos pontján óv meg bennünket a hamis következtetések veszélyétől — elsősorban az ide vonatkozó szellemi kultúrhatás irányát, forrását illetően s nem kronológiai tekintetben, hiszen e szavunk honfoglalás előtti keletkezése (bekerülése) más oldalról valószínűsíthető. Annak az etimológiai kérdésnek a tisztázása, hogy *matrac* szavunk arab nyelvi körből került a mediterrán vidékekre, majd Itálián keresztül Európa számos nyelvébe, s mi a németből vettük át, nemcsak azt mondja meg számunkra, hogy a házkultúrának ezt az elemét milyen hatásra ismertük meg közvetlenül, hanem távolabbi művelődési kapcsolatokra is perspektívát nyit. Az *orda* etimológiájának egyrészt a balkáni szubsztrátumig való visszavezetése, másrészt annak a körülménynek a felfedése, hogy e szót nemcsak a románból, hanem a szlovákból is átvettük, a vlach pásztorkodás elemeinek útjáról és hozzánk kerülésének többsíkú voltáról is konkrétan tájékoztat.

Bármilyen sok új művelődéstörténeti fogódzót kaptunk és kapunk az utóbbi idők etimológiai kutatásaitól az egyes szavak viszonylatában, s az egyes szavak tanúságtétele bármennyire is kisugározhat a hozzájuk kapcsolódó tárgyi-fogalmi kör közelebbi-távolabbi vonatkozása-ira is, a magyar szófejtés újabb szakaszaiban elért eredményeknek a magyarság anyagi és szellemi művelődése jobb, mélyebb megismerésében az eredmények összességét illetően van a legnagyobb jelentősége. Az a tény, hogy a magyar szavak a korábbiaknál sokkal szélesebb mezőben, rendszeresebben kerültek etimológiai vizsgálat alá, s e vizsgálatból nagyon sok új, tüzetesebben is kidolgozott részeredmény fakadt, a szűkebb vagy tágabb tematikájú művelődési kérdések megfogásához mind mennyiségileg, mind minőségileg sokkalta szélesebb és

szilárdabb alapot szolgáltatottak, mint amivel korábban rendelkezünk. Ma már a részletekig elhatolóan és az arányok meghatározását is lehetővé téve lehet hozzászólni például a magyarságot a középkor honfoglalás utáni századaiban kívülről ért művelődési hatások kérdéséhez, lehet világosan kikristályosítani a négy nagy művelődési régió (a nagyrészt szláv nyelvi köntösben jelentkező közép-kelet európai, az oszmán-török és déli-szláv jellegű balkáni, az olaszra centralizált mediterrán és az elsősorban német nyelvi vonalon érvényesülő nyugati kultúrkör) felől érkező hatásokat, valamint az e nagy művelődési régiókhoz több-kevesebb szállal kapcsolódó mellékhatásokat. De nem okoz gondot az sem, ha az anyagi vagy szellemi kultúra egy-egy meghatározott szeletében, szűkebb részletében akarjuk az etimológia eredményeit hasznosítani. Részletekbe menő adalékokat kaphatunk olyan kérdésekről, mely irányból, milyen jelleggel bővült népünk kultúrája, tárgyi és fogalmi ismerete — mondjuk — a hadi eszközök, fegyverek, a katonai szervezet, a ruhafélék, a szövet- és kelmefajták, a hajózás, a pénzek, a fűszerek, a festékek, színek, az ásványok, a hangszerek, a főtt és sült tésztafélék, a népek és országok, a kutyafajták és megannyi más tematikai terület megismerésében, hogy a földművelés, állattenyésztés egyes részlegeit ne is emlegessük.

A ma rendelkezésünkre álló etimológiai ismeretekből jól kirajzolható természetesen az a szerep is, amelyet egyes fogalmak vagy fogalmi körök viszonylatában a különböző kultúrkörök közti közvetítőként betöltöttünk. Részletesen kidolgozott etimológiák sorozata alapján vizsgálhatunk meg például olyan kérdést, hogy a balkáni (oszmán-török és déli szláv nyelvű) kultúrkörökből indult hatásokat hogyan és mikor adtuk át Nyugat- és Közép-Európának (*dolmány, huszár, betyár, paprika* stb.). Itt a „mikor”-on is hangsúly van, hiszen magától értetődő, hogy az etimológiai eredmények művelődéstörténeti hasznosítása csak a kronológiai problematikával együtt, a szótörténeti-etimológiai kutatások egységében történhetik.

3.3. A művelődéstörténet szempontjából külön figyelem illeti meg a szavak jelentéstani problematikáját, közelebbről a jelentésekben bekövetkezett módosulásokat. Újabb szótörténeti kutatásaink e tekintetben a részletkidolgozások olyan sorozatával dicsekedhetnek (l. pl. a TESz.-nek a jelentések adatolásával és magyarázatával kapcsolatos eljárás módját), amely korábban elképzelhetetlen mennyiségű információt nyújthat a művelődéstörténeti bűvárlatok számára.

A jelentésváltozások kiindulópontjának megfogása — mely művelődéstörténetileg igen fontos lehet — gyakran magában az etimonban rejlik. Jól ismeretes, hogy a finnugor eredetű magyar szavak etimonjai az ősidők anyagi és szellemi műveltségének milyen sok elemére, illetőleg ezeknek az elemeknek az eredetére vet világot: innen tudunk például olyan dolgokat, hogy elődeink primitív lakóhelyének, kunyhójának fala vesszőfonadékból volt, vagy hogy elődeink tudatában az 'olvas' fogalom a 'számol, egyenként számba vesz' fogalomból sarjadt ki. — Még meghatározottabb művelődési adalékokkal szolgálnak természetesen a nyelvtörténeti korban igazolható jelentésváltozások, az etimon és a kronológizált adatok komplex valamóságával. Így nemcsak azt tudjuk, hogy a *fene* eredetileg 'vadállat' jelentésű volt, hanem azt is, hogy 'rút betegség' jelentése alkalmasint még a középkorban kialakult, a képzeletvilággal kapcsolatos, szitokszóként is használatos 'szörnyű valaki, valami' jelentése viszont aligha régibb a XVIII. századnál; mindez őseink szellemi kultúrájának fejlődése, betegségfogalmaik, valamint a képzeletvilágba tartozó fogalmaik kialakulása szempontjából érdekes és jellemző (vö. még pl. *franc, frász, nyavalya* stb.).

A részletesen fölfedett jelentésváltozásokból akár egy-egy szóval kapcsolatosan is többirányú művelődési következtetés levonható. A *csúf* átadó (olasz) nyelvi 'homlokba, nyakba lógó haj, üstök', 'útonálló, szélhámos, kétes foglalkozású személy', 'szemfényvesztő, bűvész, mulattató' jelentésének, valamint átvevő (magyar) nyelvi 'szemfényvesztő, mulattató, bohóc', 'olyan személy, akin mindenki mulat, akit mindenki csúfol', 'kicsúfolt, rút, csúnya' jelentésének logikai és időbeli rendjéből legalábbis két fő következtetés világosan kirajzolódik: a) középkor végi, nagyrészt olasz eredetű mulattatóink valóságosan vagy maszkként hosszú, üstök-szerű hajzatot viseltek, a komikumot már elcsúfított, torz megjelenésükkel is biztosítani igyekeztek; b) ebből kifolyólag a magyar népi szemléletben e mulattatók a csúnyaság megtestesítőjévé váltak (nyelvileg főnévi jelzőn keresztül főnév → melléknév fejlődés történt). A ma-

gyar szóban lefolyt jelentésváltozások gondos adatolása természetesen az egész folyamat kronológiájából is sokat elárul: az átvétel után a magyarban egy ideig még csupán konkrét, főnévi 'bohóc, mulattató' jelentésében élt a szó, a tulajdonságjelölő elvonatkoztatás melléknévi végkifejlete viszont aligha régebb a XVIII. századnál.

A *csúf* példája egyébként két ide kapcsolódó tanulságot még külön is jelez. Az egyik, hogy az idegenből jövő művelődési hatások lemérésében a szó legkorábbi magyar jelentéseinek döntő fontosságuk van. A másik, hogy a később, már biztosan a magyarban kialakult jelentések mindig a belső, idegen hatástól mentes művelődési-gondolkodási változásokra utalnak. Ezekre a tényekre főként jövevényszavaink kultúrtörténeti tanúságtételében kell fokozott figyelemmel lennünk, máskülönben — a jelentések egymáshoz való pontos viszonya, kronológiája megállapításának mellőzésével — a művelődési hatások megítélésében súlyos módszerbeli hibákba eshetünk.

A jelentésváltozások pontos számbavétele — többek között — a nyelvi fejlődés mögött rejlő gondolkodási-szemléleti háttér megragadásához is nélkülözhetetlen, ami már a szellemi kultúra legelvontabb fogalmi területeihez tartozik. Bár e síkon az emberi gondolkodás egyetemessége, a logikai-gondolati kategóriák nagy általánosságban vett azonossága döntő szerepet játszik, az itt számbavehető jelentésvizonyokból egy adott nyelvre, illetőleg az e nyelvet beszélő nép gondolkodására különleges adalékokat is kaphatunk. Hogy mi az általános és mi a többé-kevésbé különleges, azt persze csak széles keretű összehasonlító-tipológiai vizsgálatok dönthetik el; de hogy egy-egy fogalmi körben egy bizonyos nyelvre, illetőleg az e nyelvet beszélők szemléletére vonatkozóan mi a helyzet, az magából az adott nyelvből, pontosabban az e nyelv önálló, belső fejlődésében történt jelentésváltozásokból, sőt jórészt belső keletkezésű szóelemek alapján derül ki. A magyarban például a madarak elnevezése nagy többségükben hangjuk után történt, a fennmaradó részleg meg többnyire színelnevezésekkel kapcsolatos. Az állati párzás kifejezésében is a hangutánzás dominál nyelvünkben, jelezve, hogy a szemlélet a hangjelenséget tartja itt döntőnek. A 'szajha, ringyó' fogalom igen jelentős számú magyar kifejezése túlon túl nagy többségében kétféle szemlélet alapján sarjadt: a 'sár' és a 'rongy' fogalom átvitele. Kószálást, csavargást jelentő szavaink azt mutatják, hogy e fogalomkörben jórészt a görbeség, kacskaringósság képzete volt a kiindulópont. A lelki szorongás fogalomkörébe tartozó magyar szavak jóval nagyobbik része eredetileg összehúzódot, kicsivé válást kifejező szavakból lett ilyenné. A könyörgés, rimánkodás képzetét — az ide utaló szavak tanúsága szerint a magyarul beszélők két körből, a sírás, valamint a leesés, lehajlás fogalmaiból merítették. Ezek a társítások természetesen más nyelvekben is érvényesülnek, az arányok több-kevesebb különbségével.

3.4. A szótörténeti eredmények művelődéstörténeti problematikájának tárgyalása el sem képzelhető anélkül, hogy ne essék szó a szavak nyelvi-nyelvszociológiai helyzetéről, illetőleg az e helyzetben bekövetkezett változásokról. E tekintetben a nyelvföldrajzi (területi, nyelvjárási) kérdések éppúgy szerepet kapnak, mint a csoport- és rétegnyelvek közti szóátmenetnek vagy a sztenderdizált nyelvváltozatba, a nemzeti nyelvbe kerülésnek a kérdései.

A szavak mindenkori területi elhelyezkedése, valamint az ilyen jellegű elhelyezkedésben bekövetkezett változások, eltolódások rendszerint igen híven jelzik, hogy a tőlük jelölt tárgyak, fogalmak mely vidékeken váltak ismertté, milyen természetű, irányú, mértékű kultúrhatások hordozói. A mai magyar nyelvjárások megismerését célzó újabb kutatások, főként pedig „A magyar nyelvjárások atlasza” a művelődéstörténeti szempontból fontos szavak egész sorának a nagyon pontos területi rögzítését teszik lehetővé. Az utóbbi két évtizedben föllendült nyelvjárástörténeti vizsgálatok meg nemegyszer a szinkrón szóföldrajzi helyzet diakroniáját tudják biztosítani sok évszázadra visszamenőleg is. E tekintetben ma megint csak olyan tömeges nyelvi tények birtokában vagyunk, amelyek korábban teljesen felfedetlenek vagy legalábbis nem pontosan kimunkáltak voltak.

A belterjes állattenyésztésben felhasznált, jórészt nyugati kultúrhatásra megismert takarmánynövények közül a bükköny termesztési szokása még a középkor folyamán eljutott Magyarországra. A *bükköny—lednek, lendek* szinonimák mai, pontosan meghatározható nyelvföldrajza, valamint az e szavakra vonatkozó nyelvtörténeti adatok helyhez kötése nemcsak azt

mutatja, hogy e növény kétféle, német és szláv kultúrhatásra terjedt el nálunk, hanem azt is pontosan jelzi, melyek voltak azok a területek, ahol a *bükköny* képviselte, jóval erősebb német hatást a *lednek*, *lendek* képviselte szláv (elsősorban szlovák) hatás helyettesítette. Míg a *bükköny*—*lednek*, *lendek* nyelvföldrajzi viszonya az adatok tanúsága szerint évszázadok óta alig változott valamit, más művelődési vetületű szavak területváltozásaiban a kultúrhatás dinamizmusa úgyszólván tetten érhető. Így például a 'párnatok, dunnyhatok' jelentésű *ciha* szóra a XVIII. századtól rendelkezésre álló nagyszámú adat igen szépen jelzi, hogy a lakáskultúrának ezt az elemét hogyan hurcolták szét a török kiűzése után a Dunántúlra és az Alföld déli részeire beköltöző német telepések, illetőleg az Alföldre még valószínűleg szlovák telepések is.

Amikor egy szó a szaknyelvek, csoport- és rétegnyelvek legtöbbszörre szűk társadalmi nyelvi köréből a köz- és irodalmi nyelvbe kerül át, e változás a szó jelölte fogalom széles keretű megismerésének, társadalmi általánosulásának jele. A XVIII. század magyar növénytan terminológiájában meglevő *akác* (*akácfa*) — 1780 után hirtelen megszorodó, rendkívül nagyszámúvá váló adatainak tanúsága szerint — e század végén a közmagyar szavak sorába lép, biztosan jelezvén, hogy ez az az időszak, amikor az akácfa Magyarországon általánosan elterjed. — Ugyanez a helyzet természetesen a szűk területen élő nyelvjárási szavak sztenderdizálódásával, melyet a szaknyelvi terminológia problematikája szintén sokszor színezt. Például a viszonylag szűk nyelvjárási körben ismert keleti magyar tájszót, a román eredetű *tokány*-t Baróti Szabó Dávid szótározása emelte ki először e helyzetéből, de még sokáig nem jutott közmagyar szintre, legföljebb az erdélyi regionális köznyelv küszöbére, s csak a legutóbbi idők vendéglői zsargonjából terjedt el a magyarban most már általánosnak mondhatóan. E folyamat természetesen jelzi az erdélyi étkezési kultúra e sajátos elemének társadalmi útját is.

3.5. Az itt elmondottak magától értetődőleg legföljebb ízelítőt tudtak nyújtani abból a problémakörből, amely a társadalom anyagi és szellemi kultúrája történetének a szótörténet felől való megismerési lehetőségeivel kapcsolatos. A felvetett néhány szempont s még inkább a felhozott néhány summázott példa a téma mélyebb ismertetéséig nem hatolhatott; az elvi problematikát inkább csak általánosságban, illetőleg néhány súlypontjában tartalmazta, a módszerbeli kérdésekre már csak áttételesen vethetett némi fényt, a konkrét részletek kimunkálására pedig egyáltalán nem adott módot. Arra viszont — remélem — alkalmas volt, hogy jelezze: az újabb szótörténeti kutatások eredményei sok tekintetben új, kedvezőbb helyzetet teremtettek a magyar művelődés történetének megismerésére, s elérkezett az idő, hogy e lehetőségekkel tüzetes vizsgálatok, elemzések révén éljünk is.

(Általános Nyelvészeti tanulmányok VIII, 11—27)